

Д.В. Дергач, асп.

СПЕЦИФІКА ЛІНГВІСТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОНІМІВ ЯК КОМПОНЕНТІВ ЛЕКСИЧНОЇ СИСТЕМИ МОВИ

У статті проаналізовані особливості лінгвістичної інтерпретації власних назв в аспекті обґрунтування їх місця та функціональних можливостей у системі мовної лексичної парадигми. Розглядаються актуальні питання сучасної теоретичної ономастики: окреслення домінантних ознак, класифікації та функцій онімів, а відтак – визначення основних тенденцій їх розвитку та дослідження.

The article touches upon the problem of proper names' linguistic interpretation, argumentation of their place and functions in the language lexical system. The current issues of modern theoretical onomastics are analyzed: definition of proper names' main features, classification, functions and main tendencies in their development.

Динамічний характер сучасного лінгвістичного пошуку спирається на комплексний, системний підхід до чітко визначеного об'єкта дослідження. Такий аналіз дає змогу сформулювати загальні тенденції, що характеризують розвиток певного явища, і визначити домінантні з них.

Так, наукове тлумачення власних назв піддавалося науковій інтерпретації багатьма дослідниками, зокрема лінгвістами, літературознавцями, філософами, соціологами та ін. Кожен із авторів брав до уваги дотичний до його науки аспект. Мовознавчий розгляд цієї проблематики пов'язаний із визначенням особливостей і функцій онімів на лексичному, граматичному і стилістичному рівнях, що формує основні положення у галузі теоретичної і практичної ономастики.

Лексикологічний аналіз власних назв передбачає, в першу чергу, визначення їх місця у словниковому складі мови (теоретичне обґрунтування, формування типологічно-класифікаційної парадигми) та функціональних можливостей онімного простору.

Власні назви належать до лінгвістичних універсалій, оскільки існують у всіх мовах світу. Але в кожній окремо взятій мові вони мають свої специфічні ознаки: набір домінантних рис, характерні фонетичні, морфологічні, стилістичні трансформації, комплекти

словотвірних засобів з певною продуктивністю тощо. З іншого боку, потрібно визначити особливості онімів як компонентів лексичної системи мови, що є специфічною за лексико-семантичною структурою, спрямованою на індивідуалізацію об'єкта, його виділення серед інших денотатів.

Відомо, що ономастика протиставляє оніми й апелятиви. На нашу думку, їх не можна розглядати автономно, як окремі одиниці мови, адже, не дивлячись на різні відношення до денотата, вони мають спільні природу, функції та схожий характер відображення дійсності, а поняттєвий зв'язок між ними зберігається через внутрішню форму.

Денотативний статус онімів пов'язаний із типом індивідуальної одиничності, а при використанні онім уже функціонує як денотатив і реалізує всі можливості, закріплені системою конкретної мови. Конотативні оніми більш забарвлені, і тому яскраво відображають можливості власних назв впливати на адресата комунікації. Поняття конотації та денотації в ономастиці більш взаємопов'язані, ніж у загальній лексикології, де конотація відбиває властивості реального або ідеального денотату та прийняту в суспільстві його оцінку¹.

О. Суперанська розглядає опозицію “власні/загальні назви”, проводячи паралель між онімами, номенами і термінами, які в сукупності, на її думку, становлять шар спеціальних слів² у лексичній системі мови. Таким чином, розмежовуючи в мові загальну та спеціальну лексику, дослідниця вважає, що цей поділ проходить через категорії слів, представлені як власними, так і загальними назвами, а отже, підтримує думку про нерозривний зв'язок онімів й апелятивів.

Зважаючи на традицію визначати особливості онімів в їх протиставленні з апелятивами, сформувався уявлення про власні назви, як неповноцінні загальні³ з гіпертрофованою номінативною функцією⁴, що не мають смислової структури і не виражають поняття, притаманні загальним назвам.

На наш погляд, наявність у онімів номінативної функції та здатності до індивідуалізації, робить цей компонент лексичної системи мови унікальним способом ідентифікації об'єкта, семантика якого може в різних ситуаціях набувати специфічних конотацій, додаткових формулювань і тлумачень, але без зміни основного значення. Кожен із носіїв тієї чи іншої назви має свої домінуючі характеристики, що впливає на трансформацію формального складу

оніма, його граматичної будови та семантико-стилістичного забарвлення, яке ми вважаємо чи не найголовнішою ознакою власних назв у межах нашого дослідження їх функцій у сучасній медійній сфері.

Питання лексичної семантики онімів традиційно було в колі актуальних лінгвістичних зацікавлень. Так, О. Фонякова, досліджуючи лексичне значення власних назв, пов'язує лінгвістику і філософію. Вона акцентує увагу на студіях О. Єсперсена, Л. Щерби, Є. Куриловича, які ще в першій половині 20 століття розробляли теорію ономастичного значення – лексичного значення власних назв. Це дає підстави говорити про виділення ономастичної семасіології⁵, як науки про структуру і типологію значення власних назв, в окремий розділ лінгвістичного пошуку.

Глумачення лексичного значення залишається одним із найдискусійніших питань лінгвістики, адже одні дослідники визначають його як сукупність диференційних семантичних компонентів, визначених парадигматичними відношеннями одиниць лексичної системи, інші – як відображення у слові уявлень про явища позамовної дійсності⁶. Деякі науковці проводили паралелі значення слова з його прагматикою, конвенційною закріпленістю за типами мовленнєвих контекстів і мовленнєвих дій⁷.

У семантиці власних назв присутнє *загальне значення*, що полягає у позначенні денотатів і вказує на їх належність до певного тематичного типу, і *конкретне значення*, що реалізується у мовленні й визначається сумою конкретної інформації про позначений денотат⁸.

Значення власної назви у процесі її функціонування може розширюватися, в результаті чого вона може набувати додаткових значень. Виявлена пряма залежність “номінативне значення/лексичне значення” є передумовою динамічних процесів транспозиції онімів у апелятиви⁹, що можуть мати різний характер. *Повна апелятивація* – це використання онімів для позначення нового денотата в результаті виникнення нових лексичних значень із новим денотативним зв'язком. *Неповна апелятивація* – це використання власних назв для позначення існуючих денотатів (що вже мають первинні позначення), шляхом зміни (розширення) денотативного характеру значень власних назв на цілий клас предметів. Загальні назви, що утворюються у результаті неповної апелятивації онімів, поділяються на *репрезентативні*, що вживаються для позначення

типових представників націй та інших колективів людей, і *компаративні*, що функціонально виявляють узагальнююче значення характерної ознаки, дії чи вчинку історичної особи, літературного героя тощо¹⁰.

На думку дослідників, теоретично обґрунтовуючи семантику власної назви, потрібно розрізнити мовні семи, тобто системне значення, яке в повторюється в ряді мовних знаків, й інформацію (постійний мовленнєвий зміст, енциклопедичне значення), яка постійно супроводжує власні назви в мовленні.

Зокрема, В. Болотов вважає, що найсуттєвішим для власних назв є їх енциклопедичне значення¹¹ – сума конкретної інформації про денотат імені. Головна відмінність енциклопедичного значення власної назви від лексичного значення загальної, на думку дослідника, полягає в тому, що перше виникає в мовленні й різниться від одного поля до іншого, а енциклопедичне значення, на наше переконання, виявляється лише в людському колективі.

Автори лінгвістичної розвідки "Теорія та методика ономастичних досліджень", представники Московської філологічної школи О. Суперанська, Н. Подольська та ін., протиставляють енциклопедичну інформацію, тобто відомості про денотат власної назви, мовленнєвій інформації, що встановлює зв'язок імені з його носієм, соціальне поле денотата та його імені й виявляє ставлення мовця до іменованого¹².

О. Суперанська, достатньо обґрунтовано розглядає декілька типів інформації, закріплених за власною назвою¹³, які можуть стосуватися стилістичної функції імені. Енциклопедична інформація, на її думку, поєднує в собі всі значення тих слів, яких вона стосується. Це, на наш погляд, може призвести до зникнення межі між власними і загальними назвами і перехід оніма із загальновідомою енциклопедичною інформацією в апелює без особливих змін основного значення. Мовна інформація власної назви стосується природи і характеру її компонентів, виявляється лише в ході спеціальних лінгвістичних досліджень, а отже, засвідчує логіку основних положень теорії ономастики. Мовленнєва інформація зумовлена екстралінгвальною суб'єктивною оцінкою мовця про об'єкт і виражається, здебільшого, інтонацією, ритмом, особливостями вимови, міміки та жестикуляції

Потрапляючи в мову як систему знаків, власні назви повинні отримати певний обсяг інтелектуальної інформації¹⁴. Це дозволило б

встановити їх зв'язок із логіко-предметними рядами і зумовило б функціонування у системі.

Проте, на наше переконання, не кожен онім може послуговуватися наявністю інтелектуальної інформації. Основною його характеристикою була і залишається відсутність чітких конотацій і зв'язку з поняттям. З іншого боку, перенасичення такою інформацією призводить до поступового перетворення власної назви у загальну шляхом різного роду переносних вживань власних назв.

Деякі дослідники не поділяють думки про наявність у власної назви певної інтелектуальної інформації, оскільки сума знань про предмет, на їх думку, зважаючи на свій суб'єктивний характер, не входить до системного¹⁵ значення оніма.

Так, В. Никонов¹⁶ пропонує розглядати три типи значень власних назв: етимологічне (дономастичне), ономастичне (на нашу думку, логічніше використовувати термін “власне ономастичне”) і відномастичне, яке, швидше за все, можна тлумачити як результат дериваційних процесів, коли з'являються відонімні утворення, різного роду вторинні номінації, семантика яких була сформована на основі вихідного оніма.

Досить дискусійним залишається питання типології та класифікації власних назв.

Загальнонауковим вважається підхід, який спирається на розмежування власних назв живих істот і неживих предметів¹⁷:

1. *Імена живих істот*: 1) антропоніми – власні назви людей: ім'я особове, ім'я по батькові, прізвище, псевдонім, прізвисько; 2) зооніми – власні назви (кличка) тварин. Основними мотивуючими її ознаками виступають переважно: колір шерсті, особливості поведінки й анатомічної будови; 3) міфоніми – власні назви, найменування вигаданих суб'єктів або об'єктів у переказах, казках, міфах.

2. *Назви неживих предметів*: 1) топоніми – назви географічних об'єктів – міст (астіоніми), сіл, селищ (комоніми), вулиць (урбаноніми), областей (хороніми), річок (потамоніми), озер (лімноніми), морів (пелагоніми) океанів (океаноніми), боліт (гелоніми); 2) космоніми – назви космічних об'єктів; 3) фітоніми – назви рослин; 4) хрематоніми – назви окремих предметів, що охоплюють власні назви матеріальних речей; 5) ергоніми – назви організацій, виробничих і суспільних об'єктів; 6) хрононіми – назви відрізків часу, подій та ін.

Дехто з дослідників не виділяє окремо власні назви живих істот і неживих предметів. Цього погляду дотримується, наприклад, О. Фоякова, яка до вищезгаданих типів онімів додає етноніми – назви народів і національностей, а міфоніми розглядає разом із теонімами – назвами богів і божеств. До того ж вона пропонує окремо виділяти оніми літературного походження – імена та назви об'єктів, створених автором художнього твору, – й досліджувати їх у межах літературної ономастики. Саме цей аспект у сучасному лінгвістичному пошуку є досить актуальним і перспективним, оскільки до уваги беруться твори окремих письменників. Зважаючи на безперервний розвиток літератури, появу нових авторів, угруповань, особливо в сучасний період, це дозволяє зробити більш об'єктивні висновки про природу та функції загальномовного ономастичного простору.

Зі свого боку, ми пропонуємо додатково розглядати так звані стилістичні оніми, яким притаманне забарвлення відповідно до того стилю, в якому вони були вжиті. Це забезпечить вироблення тенденції, наприклад, у зміні семантики власних назв від стилю до стилю, що зумовлюється відмінностями у домінантних рисах кожного з них, у розвитку таких компонентів лексичної системи як синоніми, антоніми, а також у динаміці функціонування різних стилістичних засобів (метафора, метонімія, перифраз та ін.).

Поряд із запропонованою традиційною класифікацією існує ряд індивідуально-авторських бачень розв'язання цієї актуальної в мовознавстві проблеми, в основу яких покладено кардинально інші принципи опису ономастичного матеріалу.

Так, А. Гардінер¹⁸ розглядав оніми з точки зору їх зв'язку з певним денотатом і пропонував поділити власні назви на втілені та неvtілені. Під втіленими він розумів власні назви, закріплені за конкретними об'єктами іменування, а під неvtіленими – ті самі імена, безвідносно до конкретного денотата.

Ідея такого поділу була прийнята і проаналізована багатьма лінгвістами, зокрема ономастами. С. Перкас¹⁹ вказував на те, що носії втілених імен є широко відомими, а неvtілені власні назви сприймаються як такі, що можуть співвідноситися з рядом індивідуальних об'єктів, але, на відміну від апелювативів, не є узагальненням по відношенню до цих об'єктів. З іншого боку, в певному контексті вони будуть стосуватися конкретного індивідуума.

М. Кронгауз²⁰ вважав втілені власні назви тісно пов'язаними з конкретним об'єктом. Невтілені, на думку дослідника, використовуються в мовленні не для позначення конкретного об'єкта, а як умовний знак, засіб іменування.

Аналогічний підхід до питання класифікації онімів у своїх студіях виявили також П. Чесноков, Л. Чеснокова, О. Уляшова та ін. Проте цю концепцію вони зреалізували в рамках іншого термінопозначення, яке, на нашу думку, є більш науково обґрунтованим. Науковці запропонували виокремлювати з-поміж онімів загальні власні назви й індивідуальні власні назви. Л. Чеснокова²¹, у свою чергу, пропонує робити таке розмежування, враховуючи опозицію мови і мовлення. На протиположності цьому твердженню, О. Уляшова²² розглядає власні назви з точки зору їх визначеності/невизначеності у мові та мовленні. Так, загальні власні назви повторюються в різних найменуваннях і виконують у мові функцію генералізуючої визначеності, а індивідуальні власні назви – імена історичних діячів, літературних персонажів та ін. – зберігають за собою індивідуалізуючу визначеність у мові.

О. Суперанська у своїх теоретичних дослідженнях природи онімів також зверталася до розмежування мови і мовлення. З цього погляду вона розглядала реальність-потенційність і активність-пасивність власних назв, таким чином вказуючи на їх розповсюдженість у загальному чи індивідуальному лексиконах. Продовживши ідеї Л. Щерби про активний-пасивний склад лексичної системи мови, О. Суперанська²³ виокремлювала пасивні потенційні, активні реальні й активні потенційні власні назви. Пасивні потенційні оніми не можна вважати повноправними мовними одиницями, оскільки це – імена, нові (нещодавно вигадані чи запозичені) або застарілі (такі, що вже вийшли із загального вжитку). На відміну від них, активні реальні власні назви визнані більшістю мовців, а активні потенційні – характеризуються тим, що їх значення та моделі утворення теж широко відомі.

Окрім відсутності чіткого окреслення класифікацій онімів, актуальним і невирішеним вважається питання визначення їх функцій. Серед основних традиційно виділяють номінативну, ідентифікаційну і диференційну функції, а також соціальну, емоційну, акумулятивну, дейктичну (вказівну), експресивну, естетичну і стилістичну²⁴, які більшістю дослідників вважаються додатковими.

Номінативна, називна функція онімів обумовлює денотативний компонент семантики власної назви. Деякі дослідники ототожнюють цю функцію з ідентифікацією об'єкта, що позначається власною назвою. Хоча нам здається, що процеси номінації й ідентифікації не коректно розглядати в межах однієї функції, адже називання, притаманне усім шарам лексики, суттєво відрізняється від ідентифікації, звернення до конкретного об'єкта, що є основною характеристикою саме власних назв і визначає ідентифікаційну функцію як домінанту для них. Ідентифікація, як справедливо зазначила Н. Аругюнова, передбачає встановлення тотожності об'єкта самому собі при використанні імені в різних контекстах²⁵.

Диференційна функція онімів окреслює їх здатність вказувати на клас предметів, що складається з одного елемента. Це дозволяє порівняти семантику власних назв із семантикою займенників, які розмежовують у значенні загальне (мовне) й індивідуальне (мовленнєве). Це положення характеризує ще одну функцію власних назв – дейктичну.

Класифікаційна функція онімів разом із диференційною, на нашу думку, дозволяє говорити про їх спільність із числівниками та, за словами Л. Чеснокової²⁶, - про здатність до індивідуальної номінації.

О. Фоякова, у свою чергу, розглядає функції онімів в аспекті їх використання у сферах ономастичної номінації, сигніфікації та конотації. Такий підхід видається обґрунтованим.

Загалом доцільним видається розглядати функції власних назв у межах конкретних стилів, кожен із яких позначений характерними лише для нього рисами. А це, в свою чергу, визначає набір онімних функцій, які відіграватимуть домінантну роль у тому чи іншому стилі. Наприклад, універсальними можна вважати номінативну й індивідуалізуючу функції. Що ж до соціальної, емоційної, експресивної, стилістичної та ін., то вони здебільшого характеризують оніми по відношенню до конкретного стилю. У більшості випадків це стосується художнього, розмовного і стилю ЗМІ, що пояснюється їх відповідним емоційно-експресивним забарвленням, яке традиційно визначається як певний стилетвірний чинник цих мовно-комунікативних сфер.

Представники Одеської ономастичної школи Ю. Карпенко, М. Мельник²⁷ та ін., досліджуючи зокрема літературну ономастику Ліни Костенко, звертають увагу на функції виразовості, образності,

тропеїчності, хронотопічну функцію онімів, яка вказує на певний час і місце, а також характеризуючу функцію, згідно з якою, онім кваліфікує саме свого носія, а не визначає його статус. Окремо ці науковці виділяють текстотвірну функцію, що реалізується шляхом активного використання власних назв як засобів пов'язування структурних елементів тексту і перетворює оніми на ключові слова, своєрідні концепти, які й організують текст.

Недостатньо описаними, на нашу думку, залишаються лінгвістичні доміанти засобів масової інформації. У нашому дослідженні розглядаємо місце та функції онімів у текстах сучасних ЗМІ. Специфіка цієї сфери передбачає ефект переконання, певного нав'язування, що зумовлюється відповідним характером використання власних назв. Ідеться про експресивне, емоційне навантаження, зміну семантики, а також морфологічних, синтаксичних і стилістичних форм, що призводить до трансформації їх із загальнономовних онімів на стилістичні.

Отже, цілком очевидно, що єдину концепцію розгляду питання особливостей, класифікації і функцій власних назв виробити дуже складно. В основі запропонованих ідей опису ономастичного матеріалу лежать різні за своєю природою підходи. Це свідчить про неабиякий інтерес до цієї проблематики з боку дослідників, особливо в сучасний період і пов'язано, в першу чергу, з динамічним характером власних назв і нестійкою ситуацією в лінгвістичному пошуку і формуванні наукової парадигми сьогодення.

¹Дука Л.І. Прагматичний потенціал онімів та способи його актуалізації в тексті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 "Російська мова" / Л.І. Дука. — Запоріжжя, 2002. — С.5;
²Суперанская А.В. Апеллятив — онома / А.В. Суперанская // Имя нарицательное и собственное: [отв. ред. А. В. Суперанская]. — М., 1978. — С.8;
³Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / А.А. Уфимцева. — М., 1974. — С.157;
⁴Реформатский А. А. Топономастика как лингвистический факт / А. А. Реформатский // Топономастика и транскрипция. — М., 1964. — С.17;
⁵Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте / О.И. Фонякова. — Л., 1990. — С.11;
⁶Смольников С.Н. Функциональные аспекты исторической антропонимики (на материалах деловой письменности Русского Севера 16-17 вв.): дис. ... доктора фил. наук: 10.02.02 / Смольников Сергей Николаевич. — Санкт-Петербург, 2005. — С.43;
⁷Новиков Л. А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. — М., 1982. — С.88;
⁸Кам'янець В.М. Структурні, семантичні та

функціональні особливості власних назв сучасної німецької мови (на матеріалі особових імен, прізвиськ та псевдонімів): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / В.М. Кам’янець. — Львів, 2001. — С.3;⁹Там само;¹⁰Там само;¹¹Болотов В.И. К вопросу о значении имен собственных / В. И. Болотов // Восточнославянская ономастика. — М., 1972. — С.335;¹²Теория и методика ономастических исследований: [ответственный редактор А.П. Непокупный]. — М., 1986. — С.25;¹³ Суперанская А.В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен / А. В. Суперанская // Антропонимика: [ред. В. А. Никонов, А.В. Суперанская]. — М., 1970. — С.11-15;¹⁴Суперанская А.В. Апеллятив – онома / А.В. Суперанская // Имя нарицательное и собственное: [отв. ред. А. В. Суперанская]. — М., 1978. — С.7;¹⁵Толстой Н. И. Еще раз о семантике имени собственного / Н. И. Толстой // Актуальные проблемы лексикологии: тезисы докладов. — Минск, 1970. — С.200–201;¹⁶Фонякова О.И. Указ. раб. — С.14;¹⁷Українська мова: енциклопедія. — К., 2000. — С.79-80;¹⁸Смольников С.Н. Указ. раб. — С. 30;¹⁹Перкас С. В. Имена собственные и нарицательные в словаре и художественном тексте / С. В. Перкас // Материалы к серии “Народы и культуры”. Вып. XXV. Ономастика. Ч. 1. Имя и культура. — М., 1993. — С.142-143;²⁰Кронгауз М. А. Воплощенное и невоплощенное имя собственное: некоторые аспекты референции / М.А. Кронгауз // Экспериментальные методы в психолингвистике. — М., 1987. — С.118-135;²¹Чеснокова Л. Д. Имена числительные и имена собственные / Л. Д. Чеснокова // Филологические науки — 1996. — № 1. — С.105;²²Уляшева О. Я. Значение определенности–неопределенности у имен собственных в системе языка и в речи / О. Я. Уляшева // Функционально-семантический аспект единиц русского языка. — Таганрог, 2001. — С.66-67;²³Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. М., 1973. — С.216-217;²⁴Бондалетов В. Д. Русская ономастика / В. Д. Бондалетов. — М., 1983. — С.21;²⁵Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. - М., 1999. — С.273-293;²⁶Чеснокова Л. Д. Имя числительное в современном русском языке. Семантика. Грамматика. Функции / Л. Д. Чеснокова. — Ростов н/Д, 1997. — С.23;²⁷Карпенко Ю.О. Літературна ономастика Ліни Костенко: Монографія / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник. — Одеса: Астропринт, 2004. — С.204.